

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ИЗВЕШТАЈ О ОЦЕНИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

-обавезна садржина- свака рубрика мора бити попуњена

(сви подаци уписују се у одговарајућу рубрику, а назив и место рубрике не могу се мењати или изоставити)

I ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ
<p>1. Датум и орган који је именовao комисију 20. март 2015. године, Наставно-научно веће Филозофског факултета у Новом Саду</p> <p>2. Састав комисије са назнаком имена и презимена сваког члана, звања, назива уже научне области за коју је изабран у звање, датума избора у звање и назив факултета, установе у којој је члан комисије запослен:</p> <p>1. др Драган Коковић, редовни професор, социологија (социологија културе, социологија образовања), 17.11.1992. године, Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за социологију.</p> <p>2. др Душан Маринковић, редовни професор, социологија (социолошке теорије, социологија знања), 06.09.2013. године, Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за социологију</p> <p>3. др Душан Стојнов, редовни професор, психологија (психологија личности), 2006. године, Филозофски факултет у Београду, Одељење за психологију</p>
II ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ
<p>1. Име, име једног родитеља, презиме: Душан (Драгослав) Ристић</p> <p>2. Датум рођења, општина, држава: 03. јун 1980. године, Сомбор, Република Србија</p> <p>3. Назив факултета, назив студијског програма дипломских академских студија – мастер и стечени стручни назив Филозофски факултет у Новом Саду – Одсек за социологију, Социологија, мастер социолог</p> <p>4. Година уписа на докторске студије и назив студијског програма докторских студија 2009. Филозофски факултет у Новом Саду – Одсек за социологију, социологија</p> <p>5. Назив факултета, назив магистарске тезе, научна област и датум одбране: Филозофски факултет у Новом Саду, „Друштвена детерминисаност знања – класични и савремени приступи у социологији знања”, Социологија знања, 15.10.2009. године</p> <p>6. Научна област из које је стечено академско звање магистра наука: Социологија (социологија знања)</p>
III НАСЛОВ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:
<p>„Значења делања: социолошка анализа дискурзивних пракси идеологије“</p>

IV ПРЕГЛЕД ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Навести кратак садржај са знаком броја страна, поглавља, слика, шема, графикона и сл.

Докторска дисертација садржи укупно 320 страна. Садржај је груписан у оквиру седам поглавља. У изради докторске дисертације је коришћено 488 референци на српском, енглеском и француском језику. Дисертација не садржи слике, шеме, графиконе и сл.

Садржај докторске дисертације чине следећа поглавља:

1. УВОД

- 1.1. Предмет истраживања
- 1.2. Хипотезе истраживања
- 1.3. Циљеви истраживања
- 1.4. Примењене методе истраживања
2. ДЕЛАЊЕ, ДИСКУРС И ДРУШТВЕНЕ ПРАКСЕ

- 2.1. Делање као социолошки проблем
 - 2.1.1. Делање: појам и значења
 - 2.1.2. Приступы делања: микро и макро
 - 2.1.3. Трансцендирање микро–макро дуализма
 - 2.1.4. Прихватање дуализма и покушаји интеграције микро–макро нивоа анализе
 - 2.1.5. Децентриање делања и „заокрети“ у истраживању
 - 2.1.6. Приступ социолошко-дискурзивне анализе: друштвене праксе и режими делања
- 2.2. Делање и дискурс

- 2.2.1. Језик и говор
- 2.2.2. Значење: делање, репрезентације, идентификације
- 2.2.3. Вредности и интереси
- 2.2.4. Предмети социолошко-дискурзивне анализе: исказ и текст
- 2.3. Дискурс као елемент друштвених пракси
 - 2.3.1. Појам дискурса: нормативност, материјалност, моћ
 - 2.3.2. Појам, елементи и значај друштвених пракси – реконтекстуализација
 - 2.3.3. Друштвене праксе и знање као дискурс – регионализација
 - 2.3.4. Дискурс, праксе и друштвене промене

3. ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКА АНАЛИЗА ДИСКУРСА: ГЕНЕАЛОГИЈЕ РАЗЛИЧИТИХ ПРИСТУПА

- 3.1. Социолошка генеалогичка анализа дискурса
 - 3.1.1. Идеологија као реконтекстуализација дискурса: Маркс и марксистички приступи
 - 3.1.2. Друштвена контекстуализација дискурса: Карл Манхајм
 - 3.1.3. Дискурс и проблем друштвене стварности: Бергер–Лукманова дијалектичка петља
 - 3.1.4. Десубјективација дискурса и дискурзивне праксе: Мишел Фуко
 - 3.1.5. Друштвено-историјска контекстуализација дискурса и идеологије: Алвин Гулднер
 - 3.1.6. Комуникативно делање и етика дискурса: Јирген Хабермас
 - 3.1.7. Друштвене праксе и политичка економија дискурса: Пјер Бурдије
- 3.2. Истраживачке традиције и савремени приступи у анализи дискурса
 - 3.2.1. Француска, англосаксонска и немачка истраживачка традиција
 - 3.2.2. Критичка и интердисциплинарна анализа дискурса
- 3.3. Социолошка реконтекстуализација дискурса и идеологије: друштвене праксе и неаутономно мишљење

4. ДИСКУРСИВНА ИНФРАСТРУКТУРА И ДИСКУРСИВНЕ СТРАТЕГИЈЕ ИДЕОЛОГИЈЕ

- 4.1. Друштвено-историјски оквир анализе идеологије
 - 4.1.1. Јавност грађанског друштва и трансформација ритуалног у модерни рационални дискурс: историјска појава идеологије
 - 4.1.2. Модерни и постмодерни дискурси: фрагментација идеологије
 - 4.1.2.1. Нормализација делања: идеолошки дискурси као норме
 - 4.1.2.2. Режији делања: идеолошки дискурси као праксе
 - 4.1.2.3. Смиао делања: идеолошки дискурси и социодицеја
 - 4.1.2.4. Друштвене технологије, репродукција идеолошких дискурса и нови палеосимболизам

- 4.2. Социологика идеолошких дискурса
 - 4.2.1. Рационализација
 - 4.2.2. (Де)легитимизација
 - 4.2.3. Мобилизација
 - 4.2.4. Интеграција
 - 4.2.5. (Де)ритуализација
- 4.3. Дискурзивне стратегије идеологије
 - 4.3.1. Идеолошки дискурси и деконтекстуализација: анонимност и аисторичност дискурса
 - 4.3.2. Идеолошки дискурси и регионализација: архиви и регистри дискурса
 - 4.3.3. Идеолошки дискурси и аутономизација: позиционирање дискурса
5. СОЦИОЛОШКО-ДИСКУРЗИВНА АНАЛИЗА ИДЕОЛОГИЈЕ – ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА
 - 5.1. Социолошко-дискурзивна анализа као метод социологије (знања)
 - 5.2. Основни социолошки критеријуми за проучавање (идеолошких) дискурса
 - 5.3. Где је идеологија данас?
6. ЗАКЉУЧАК
7. ЛИТЕРАТУРА

V ВРЕДНОВАЊЕ ПОЈЕДИНИХ ДЕЛОВА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Главно подручје овог истраживања је социолошко-дискурзивна анализа делања, дискурса и идеологије. Предмет рада је дефинисан као анализа значењских димензија друштвених појава, односно делања као друштвеног процеса и праксе производње значења, што у раду представља основу и за социолошку анализу дискурзивних пракси идеологије.

У уводном поглављу дисертације прецизно су одређени предмет, хипотезе, циљеви и методе истраживања. Истакнуто је да дисертација представља покушај развоја једног синтетичког и интердисциплинарног приступа, који је именован као социолошко-дискурзивна анализа делања. Дисертација дакле, представља истраживање и објашњење повезаности појма делања – као једног од најважнијих социолошких појмова, са дискурсом и идеологијом као друштвеним појавама. Уводно поглавље такође представља анализу делања и дискурзивних аспеката делања. Упркос могућности да се овај појам дефинише на различите начине, кандидат у раду полази од схватања да се делање изводи захваљујући значењима, односно да је његова социолошка реконтекстуализација могућа управо захваљујући значењској, а тиме такође и дискурзивној димензији. Такође се истиче да је за одређење делања у савременим социолошким истраживањима неопходно уважити различите теоријске «заокрете» који су се у друштвеним наукама догађали у другој половини двадесетог века. Посебно је истакнут и објашњен тзв. језички (односно дискурзивни) заокрет, а затим и заокрет ка праксама и ка простору у друштвеним наукама. У раду се наводи да *језички заокрет* који се догодио током двадесетог века, означава у филозофији прелаз од филозофије свести ка филозофији језика. Уместо анализе односа субјекта и објекта, централни значај добијају анализе односа језика и света. Један од најоригиналнијих савремених америчких филозофа Доналд Дејвидсон наглашавао је пресудан значај језика за друштвено делање, између осталог и тврдњом да комплексни обрасци понашања постоје управо захваљујући језику. Допринос Дејвидсонових филозофских идеја у социолошком приступу је операционализован кроз схватање значаја децентравања друштвеног делања, односно заокрета од проблема друштвених актера (субјеката, свести) ка проблемима, дискурса и друштвених пракси. У првом плану истраживања нису искључиво актери нити сама друштвена стварност, већ се тежиште ставља на анализу дискурзивности делања. Даље је истакнуто да се у литератури такође говори и о „дискурзивном заокрету“ у истраживањима друштвених наука (Benwell and Stokoe, 2006: 29-30), а да се савремене анализе дискурса могу интерпретирати као део општег окретања ка језику у друштвеним наукама (Nojman, 2009: 26). Тако је нпр. тај заокрет у критичким студијама и студијама културе означавао ново схватање идентитета кроз сетове могућих идентификација у дискурсу. У раду се истиче да је заокрет који је од посебног значаја за социолошко-дискурзивно истраживање и делање био тзв. *заокрет ка праксама*. У раду се наводи да је један од најважнијих мислилаца који је допринео том заокрету био Мишел Фуко, који је истраживао дискурзивне праксе надзирања, дисциплине, сексуалности, искључивања, итд. Његова археолошка и генеалогска истраживања поставила су дискурс у нову аналитичку раван. Повезивање Фукоових истраживања са анализом делања и дискурзивних пракси значи заокрет од „транспарентних“ субјеката и друштвених актера као „аутора“ друштвених пракси, ка мрежама, системима, структурама – односно различитим односима, њиховим правилима и преображајима који се успостављају захваљујући дискурзивним праксама, које опет, омогућују привилеговане позиције некаквих „режима делања“ насупрот другим који се искључују. Фукоова истраживања била су инспирација за многе касније анализе дискурса, а оно што је посебно истицано као достигнуће и његово наслеђе је инсистирање на повезаности знања, дискурса и моћи, односно на институционалним и другим материјалним „упориштима“ или диспозитивима дискурса. На основу прегледа новијих истраживања, у раду се такође наводи да заокрет ка пракси такође означава „померање“ нивоа истраживања „ка доле“, односно од апстрактнијег нивоа идеја и вредности, ка оном материјалном, емпијском, рутинском. Док су у класичним социолошким приступима идеје и вредности схватане као основни елементи анализе делања (поред интереса, вредности и актера), новија истраживања пракси „одустају“ од друштвених актера и у први план истичу друштвене праксе, као централне друштвене појаве или варијабле које треба да упуте на друге друштвене целине као што су институције или структуре. Приступ праксама треба да реши проблем друштвених актера на два начина: одбацивањем онога што је „унутрашње“ актерима (есенцијализма), као и схватањем да су друштвене праксе медијуми кроз које се индивидуална и колективна делања друштвених актера повезују са материјалним и структуралним друштвеним условима. Још један од теоријских

заокрета који је као значајан истакнут у овом раду је тзв. *заокрет ка простору*, што означава појаву све више друштвено-научних истраживања у оквиру којих се у центар пажње стављају различите димензије просторности друштвеног делања, с обзиром да је „борба“ између процеса субјективације и објективације дубоко просторна и територијална. Простор је у савременим истраживањима изгубио статус „повлашћене епистемологије“, географије или архитектуре. Како се наводи у раду, иако се веровало да су питања и проблеми просторности ексклузивно везана за поље географије, данас је све више критичких рефлексija о простору које долазе из других друштвених наука. Просторни заокрет је дакле, закључује се у овом делу рада, у друштвеним наукама усмерио истраживања од темпоралности и историчности, ка просторном (и географском) аспекту друштвених процесâ, јер се простор не посматра више као неутрална „позадинска сценографија“ у којој се одвијају друштвени процеси, већ је произведен и обликован самим праксама – на шта су и раније упућивали мислиоци попут Анрија Лефевра или Мишела Фукоа.

Приступ социолошко-дискурзивне анализе који је примењен у овом истраживању полази од појма дискурзивних пракси, односно од појма захваљујући којем се повезују елементи делања, дискурса и идеологије. Полази се од тога да су дискурзивне праксе, следећи приступ Мишела Фукоа, почетне јединице анализе, јер праксе дефинишу објекте односно предмете истраживања у друштвеним интеракцијама, као и различите типове знања и начине његове артикулације и легитимизације. Такође се полази од тога да дискурс и идеологија представљају облике знања који се артикулишу кроз дискурзивне друштвене праксе. Из тог разлога се у раду полази од претпоставке да је друштвене односе у социолошко-дискурзивном приступу могуће анализирати и објашњавати узимајући у обзир елементарну јединицу анализе – друштвене праксе. Оне представљају медијуме захваљујући којима се делања друштвених актера повезују са материјалним и структуралним друштвеним условима.

У раду се такође истичу различити приступи појму дискурса, јер тај појам у анализама има дескриптивне, експланаторне и интерпретативне функције. Појам дискурса је веома комплексан и неопходно га је дефинисати на различите начине и истраживати користећи различите научне методе. То, између осталог значи да је истраживање дискурса у друштвеним наукама отворено или могућа на више различитих начина (или нивоа): као истраживање односа говорења и стварања текстова као друштвених пракси које репродукују различите значењске системе; кроз истраживање друштвених актера, правила и ресурса који чине елементе друштвених пракси и процеса; кроз истраживање последица наведених пракси и последица. Појам дискурса се у том смислу односи на целину исказа-догађаја, односно на целину друштвених пракси које се могу дефинисати с обзиром на различите критеријуме и које се, с обзиром на социолошки приступ, истражују као институционализовани и стабилизовани обрасци друштвених структура. Из наведених приступа се у раду извлачи закључак да је општи појам дискурса неопходно операционализовати у сваком конкретном приступу и анализи – у складу са подручјем истраживања. У социолошко-дискурзивном приступу анализе која је примењена у овом раду наглашена је практичка димензија дискурса – управо кроз поменути појам друштвених дискурзивних пракси. Појам дискурса се дакле користи у „множини“ – да би се указало на то да је појмове делања, знања, вредности, идеологије и друге важне социолошке појмове неопходно истраживати у њиховим конкретним емпиријским манифестацијама и контекстима и да би се видело на који начин дискурс (као поредак) постаје оперативан у друштву. Три важна социолошка обележја дискурса, односно дискурзивних пракси која су посебно истакнута и објашњена у раду су нормативност, материјалност и моћ. Нормативност се се објашњава као димензија друштвених пракси која се односи на нормирање друштвеног понашања. Истиче се да дискурси као елементи друштвених пракси сами носе извесне правилности, јер се артикулишу захваљујући одређеним правилима језика, исказивања и понашања. Да они сами представљају низове правила захваљујући којима се образују значења, појмови, објекти, стратегије, итд. Осим правилности дискурзивног исказивања, друштвене праксе нормираност такође дугују и друштвеним процесима легитимизације, могућности да постану општеважеће и да „иза њих“ стоје друштвене институције. Такође је истакнута и димензија сагласности, односно чињеница да дискурзивне праксе прихватају и репродукују друштвени актери кроз понашања и делања (како неформална, која важе за одређене друштвене групе и резултат су њиховог договора, тако и формална: дискурзивност морала, обичаја и закона). Друштвени актери своја понашања и делање обликују с обзиром на или према нормама дискурса и друштва у ком делају. Такође је истакнута разлика између нормативизације и нормализације, при чему је циљ социолошко-дискурзивне анализе да утврди на који начин различити дискурси посредују у друштвеним процесима

нормативизације – прописивања и успостављања одређених, конкретних норми понашања која се односе на дате скупове друштвених пракси, а затим и начини на које скупови дискурзивних правилности и норми утичу на процесе нормализације понашања и делања друштвених актера. Материјалност дискурса односи се на материјално испољавање језика, односно његову артикулацију кроз говор и текст у друштвеним праксама и она чини дискурзивне праксе доступним емпиријском истраживању. Као што институције материјализују друштвену стварност, тако се и дискурси манифестују и материјализују у говору, текстовима и у низовима друштвених правила – коначно, у делању. Дискурси су тако материјални израз језика и различитих врста друштвених норми. Још једна, важна и социолошки посебно релевантно обележје дискурзивних пракси је моћ. У раду се, кроз указивање на значај истраживања ове проблематике у делу Мишела Фукоа, истиче да се моћ у анализи дискурса не посматра као нешто што неко (друштвени актери) поседује, већ као инхерентно, интринзично обележје друштвених пракси. Моћ није „лоцирана“ на неком месту, већ она значи односе и више или мање организовану, хијерархичну, координисану групу друштвених односа. Иако су друштвене праксе прожете односима моћи, оне не значе искључиво односе моћи. Моћ је један од динамичких елемената друштвених пракси који увек упућује на извесне „неравнотеже“ у тим односима. Дакле, закључује се у овом делу рада, социолошко-дискурзивна анализа истражујући друштвене појаве кроз друштвене праксе треба да идентификује различите врсте моћи, њене ефекте и технологије – односно начине на које се она испољава у дискурзивним друштвеним праксама.

Идеологија је у овом раду анализирана не као тотални (друштвени) феномен, већ као дискурзивна пракса, односно као форма рационалног дискурса о друштвеној стварности. Идеолошки дискурси се разматрају као друштвено-историјске појаве које настају захваљујући трансформацији ритуалног у модерни рационални дискурс. Полази се од тога да је историјску појаву идеологије могуће идентификовати захваљујући појави јавности грађанског друштва на тлу Западне Европе. Истраживање идеологије је такође повезано са језиком и дискурсом као медијумима значења и смисла. Повезивање идеологије и дискурса отвара могућност да се истраже аспекти идеолошких дискурса у ширем, социолошком смислу – доводећи их у везу са друштвеним интересима и доминацијом. Захваљујући фрагментацији идеологије, односно њеној трансформацији као модерног рационалног дискурса и једног од најважнијих метанаратива модерне, у раду се истиче да савремени идеолошки дискурси немају јединствено или привилеговано регионално друштвено поље (политика нпр.) друштвених односа у којима се ексклузивно легитимишу, већ да су „расути“ у различитим дискурзивним аренама друштвеног живота. Па ипак, једна од њихових друштвених функција јесте нормализација делања, јер идеолошки дискурси и даље посредују у друштвеном организовању различитих режима делања, у формулацији смисла друштвеног делања (социодицеја) и постају незаобилазни елементи савремених друштвених технологија.

Посебна пажња у дисертацији је посвећена генеалогии различитих социолошких приступа дискурсу. Истакнуто је да у класичној социологији, појам дискурса није био у употреби, јер је анализа дискурса као област истраживања новијег датума интензивно развијана у другој половини двадесетог века. Истакнуто је да су проблеми који су касније постали предметом анализе дискурса на посредне начине већ били предметом интересовања социологије и социолога. Дискурс је одговарајући предмет истраживања социологије с обзиром да је стварање и организација говора и значења несумњиво друштвени процес. Димензије дискурса које су посебно значајне у социолошком приступу су његова генеалогиа, као и институционални и колективни оквири и друштвене праксе које га генеришу и репродукују. У овом делу рада, дакле представљена су и проблематизована схватања утицајних теоретичара чије су анализе незаобилазне у социолошком разматрању дискурса, али и идеологије. Овај део рада не представља свакако покушај систематизације социолошког изучавања дискурса, већ дескрипција и објашњење одређених аспеката истраживања дискурса који су значајни за његово разумевање пре свега као друштвене појаве. Односно, овај део рада представља истраживања која су на различите начине интерпретирала везе и односе који се у друштвеним праксама успостављају између језика (као говора и текста) и дискурса, значења, друштвене стварности, друштвених актера, друштвених институција, друштвених структура и идеологије. Посебан нагласак у представљању и интерпретацији различитих схватања стављен је дакле, на повезивање проблематике анализе дискурса и идеологије.

Један део овог поглавља посвећен је схватањима Карла Маркса и марксистичким приступима, с обзиром да је Маркс био један од првих мислилаца који је у свом учењу о идеологији

поставио питање значаја друштвене условљености свести и мишљења. То питање се, захваљујући његовом схватању идеологије као „лажне свести“ једне друштвене класе, посредно односи на проблем „ауторизованог“ приступа друштвеној стварности. Другим речима, Маркс је поставио питање о томе који или какав дискурс о друштвеној стварности је легитиман и на чему се тај легитимитет заснива. Маркс идеологију као дискурс о друштвеној стварности није схватао као деконтекстуализовану, већ је за циљ поставио њену реконтекстуализацију – дакле, истицање значаја контекста комуникације као да је условљен говорником. Циљ марксистичке реконтекстуализације комуникације је, на шта је указивао још и Алвин Гулднер, обнова класног карактера говорника. Значајно је, поред наведеног, да идеологија код Маркса није била само облик „лажне свести“ већ и тип дискурса о друштвеној стварности. Међу многим и различитим схватањима теоретичара марксистичке провенијенције, издвојен је и представљен теоријски допринос Луја Алтисера – посебно када је у питању његово схватање идеологије и дискурса. Истиче се да је важан Алтисеров појам интерпелације, који се односи на начин на који појединци стичу друштвени идентитет, начин на који су „произведени“ као субјекти, а у том процесу улога идеологије је кључна, јер идеологије интерпелирају субјекте тако што их „фиксирају“ за одређене друштвене позиције и положаје. Државни идеолошки апарати, како их Алтисер назива, функционишу помоћу идеологије, која представља идеје владајуће класе. Алтисер је сматрао да идеологије утичу на људе обезбеђујући здраворазумско и некритичко прихватање друштвених околности, односно представа и уверења о свету и њиховој позицији у друштву. Идеологија је за њега била нека врста „имагинарног односа“ који се супротставља реалним односима. Упркос неким важним ограничењима Алтисеровог схватања која су истакнута у раду, наведено је да Алтисерово схватање реализације идеологије или њене перформативности у друштвеним праксама важно поље проблема које отвара могућност за социолошко-дискурзивно истраживање идеологије. Алтисер је такође схватао да се идеологија не исцрпљује у пољу имагинарног или пољу мишљења, већ да „делује“ у конкретним друштвеним околностима које је могуће емпиријски истраживати. Антонио Грамши је још један од марксистичких теоретичара којем је поклоњена пажња у овом раду, јер је Грамши понудио извесна одступања од класичног појма идеологије као „лажне свести“. Идеологија није чиста рефлексија базе као материјалне структуре друштва и услова за начин производње који се испољава у надградњи друштвене свести, већ и обрнуто – она може да има улогу и утицај на друштвену базу. Идеологија се не тиче само економских интереса, већ и питања интелектуалног и моралног јединства друштва, отварајући питања и дајући одговоре на „универзалном плану“ друштвених борби. Тако идеологија у ствари доприноси хегемонији неке друштвене групе над осталима, а доминантне друштвене групе могу да остваре хегемонију само уколико координишу сопствене интересе са интересима потчињених група и животом државе.

Карл Манхајм је, како се истиче у раду, *контекстуализујући дискурс* у шире друштвене оквиру од класних, схватио да се на основу већине људских конкретних исказа може закључити када и где су настали, тј. када и где су формулисани. Манхајмове заслуге у схватању односа дискурса и идеологије, како истиче кандидат, треба тражити у покушајима да се артикулише историјска и социолошка детерминисаност знања, односно егзистенцијална условљеност друштвене мисли која не потиче од класне припадности.

Бергер–Лукманова теза о *друштвеној конструкцији стварности* такође представља наставак изградње темеља за социолошко-дискурзивну анализу *друштвене дисеминације знања* и дискурса. Иако се Бергер и Лукман у овом свом делу нису непосредно бавили проблемом идеологије и дискурса, у раду се истиче да су њихови увиди вишеструко значајни. Значајно је њихово схватање да *социолошка анализа* знања и друштвене стварности треба да полази од претпоставке да су у питању ентитети који су *друштвено* произведени и детерминисани отвара могућност за разумевање идеологије као рационалног дискурса и једног *типа знања о друштвеној стварности*. Иако уопштено говоре о идеологији, они истичу њен суштински карактер и повезаност друштвене стварности са дискурсима и интересима различитих друштвених група. Смисао њиховог захтева за проучавањем друштвене стварности као конструисане не полази од претпоставке да је она захваљујући томе вештачка, лажна или да постоји некаква *стварност иза стварности*, већ да могућност појаве различитих поредака друштвене стварности треба узети као *претпоставку* и *проблем* за социолошку анализу, а не као њен циљ или резултат.

Фукоова истраживања дискурзивних пракси значајна су према мишљењу кандидата, утолико што су извршила одређена померања у дискурсима кроз које је ова проблематика била конституисана. Кандидат истиче да је Фуко анализом дискурзивних пракси и одређених режима

истине, који настају захваљујући тим праксама, покушао да укаже на праксе и њихове ефекте који одређују наше знање, наше представе о себи и о друштвеним односима, наше системе категоризације и класификације, наша уверења. Другим речима, његово истраживање је било усмерено на начине на које се одређени скупови дискурзивних пракси артикулишу као режими рационалности. У раду је истакнуто да је Фукоов појам дискурса довољно уопштен да може бити примењен на истраживање друштвених функција и значаја идеологије. Важан Фукоов теоријски заокрет у схватању дискурса, како се истиче у раду, представља *заокрет ка дискурзивним праксама*, односно *десубјективација дискурса*. Анализа дискурзивних пракси као *археолошка* и *генеалогичка* анализа за предмет има све оно што може да се обухвати неким знањем.

У раду је посебна пажња посвећена схватању Алвина Гулднера, као једног од најважнијих социолога који је допринео теоријском децентрирању и реконтекстуализацији идеологије у односу на марксистичка схватања која су је означавала као *лажну свест* али и у односу на манхајмовску егзистенцијално утемељену мисао. Као један од најзначајнијих доприноса Гулднерове анализе идеологије у раду се износи схватање да идеологија, попут науке, изражава *граматику модерне рационалности* и да она представља *рационални дискурс* о друштвеној стварности. У Гулднеровом схватању кандидат налази потврду за тезу да се идеологија не може разумети без анализе њене *дискурзивне инфраструктуре*. Као две битне теоријске иновације Гулднеровог схватања идеологије истакнуто је његово инсистирање на *историчности* и на *дискурзивности* идеологије. Кандидат сматра да Гулднерово схватање идеологије као рационалног дискурса о друштвеној стварности ограничене рефлективности представља један од најзначајнијих теоријских заокрета у истраживању ове проблематике. Гулднер је успео да прошири одређене манхајмовске и хабермасовске проблеме оригиналним идејама, развијајући једно шире схватање идеологије.

У раду је даље приказан Хабермасов допринос генеалогичкој социолошкој дискурсу с обзиром да је он својом теоријом комуникативног делања отворио питање и проблем социолошке анализе и *критике* процеса (јавне) комуникације трагајући за *нормативним потенцијалима* комуникативног делања, односно за легитимизацијом коју би било могуће успоставити захваљујући дискурсу, дискусији и консензусу. Другим речима, истиче се да његов модел комуникативног делања отвара питање могућности успостављања људских односа надахнутих праведношћу, што треба да проучи теорија дискурса као *етика дискурса*. Хабермас је увео *комуникативно делање* као *нови тип делања* у којем се *језик користи као медијум за схватање и споразумевање* за разлику од претходних типова делања (инструментално/телеолошко, етичко/нормативно и естетско/драматуршко) у којима је језик био *сведен* на функције остваривања сврхе, актуелизације нормативног разумевања или експресије. Хабермасов циљ није првенствено била анализа етичких димензија дискурса или могућности комуникативног делања ради успостављања неког праведнијег и бољег друштва, већ анализа комуникативног делања и дискурса како би се утврдило на који начин је друштвени поредак уопште могућ. У раду је истакнуто да Хабермасова *етика дискурса* представља нормативни модел који је више базиран на филозофским, социолошким и лингвистичким претпоставкама, него што представља истраживачки програм. Па ипак, неки од савремених приступа критичке анализе дискурса усвајају Хабермасове поставке као део програма истраживања или као меру (модел, идеални тип) за процену девијација „стварних дискурса“. Кандидат истиче да Хабермасова етика дискурса у том смислу има своју примену више као *нормативна база* критичких истраживања дискурса која се баве „ометањем“ дискурса у различитим институционалним и организационим контекстима, али не и као целовит теоријски програм за истраживање дискурса и комуникације.

Бурдијеова истраживања *лингвистичких размена* као аспеката друштвених процеса имају посебан значај с обзиром на то да је он објашњавао како се системи *језичких разлика* могу довести у везу са системима *друштвених разлика*. Бурдије је истицао да легитимне или доминацијске говорне праксе у друштву служе као мерило за *све* језичке праксе. Другачије речено, разлике које се успостављају захваљујући конфронтацији различитих „начина говорења“ не могу се свести на лингвистичке разлике. Различити начини говорења су врста *оčekиваног лингвистичког понашања*, као што су друштвене улоге *оčekивана друштвена понашања*, истицао је Бурдије. Једна од најважнијих његових теза би у том смислу, према мишљењу кандидата, била теза о „језичким производима“ као облицима капитала или *ограниченим друштвеним добрима*. Она се уклапа у опште Бурдијеово схватање да друштвене принципе *визије* и *дивизије* или *схватања* и *разлике у пракси* које се односе на поседовање добара и њихову доступност конституишу *симболичке разлике* и посебан *језик* тих разлика. Дистанце и разлике у симболичком простору изражавају друштвено успостављене разлике. Друштвене интеракције скривају структуре које се у њима остварују, јер

стварност интеракције никада није у потпуности присутна у онаквој интеракцији каква се пружа посматрању. У раду се истиче да су Бурдијеова истраживања *политичке економије дискурса* скренула пажњу на чињеницу да не може било ко, било када и било где да изјави било шта, односно да *говор* као друштвена активност и *дискурс* као процес који укључује и *исказе* и *актере* и *друштвена правила* или *услове исказивања* јесу облици *симболичке моћи*. Супротно различитим приступима „аутономизације језичког реда“, Бурдије је пошао од претпоставке да се сваки говор производи за тржиште, да су правила тог тржишта другачија од лингвистичких утолико што подразумевају *логику симбола* која изражава *логику друштвених разлика*. Претензија да се речима и говором делује на друштвени свет заснована је на објективној стварности друштвеног света, а трагање за „специфично језичком утемељеношћу ’илокуторне моћи’ дискурса“ треба да уступи место социолошком истраживању услова у којима је друштвеним актерима и њиховом говору дата *таква моћ*.

Даље се наводи да је генеалогичке социолошке схватања дискурса недовољно истраживати само кроз појединачне приступе, већ да је потребно схватити значај различитих *истраживачких традиција* које су успеле да артикулишу и проблематизују различите аспекте анализе дискурса. Упркос широком спектру различитих „националних“ истраживачких традиција, теоријских и емпиријских „кластера“ или група истраживача из различитих подручја друштвених наука, у раду је наглашено да је могуће издвојити одређене групе проблема које су им свима заједничке. То су свакако анализе различите „употребе“ језика и других симболичких система и форми у друштвеним праксама. Затим приступ практичној употреби знакова, симбола и значења као друштвено условљених, односно наглашавање да се захваљујући њима друштвена стварност конструише. То је такође и постављање индивидуалних инстанци или интерпретација (говора и текста) у шири контекст дискурзивних структура које се стабилизују захваљујући специфичним друштвеним – институционалним и организационим контекстима. Претпостављање да се правила симболичких поредака, односно правила дискурзивних пракси могу реконструисати или реконтекстуализовати у различитим друштвено-научним оквирима.

Међу различитим приступима анализе дискурса у друштвеним наукама, у раду је посебно издвојена критичка анализа дискурса и представљени су неки аспекти интердисциплинарности истраживања дискурса. Истиче се да су по предмету и проблемима, за социолошка истраживања дискурса врло важне анализе друштвених димензија текста и говора које се јављају под називом *Критичка анализа дискурса* (КАД). Наводи се да су у питању студије које проблематизују и у „први план“ стављају односе моћи, доминације, друштвених неједнакости и анализу њихове репродукције у друштву. У истраживањима која идеологију анализирају нераздвајано од дискурса, она је облик „социјалне когниције“, односно знања и зато се она истражује кроз триједар спознаје, друштва и дискурса.

Тако је нпр. посебно истакнуто схватање идеологије Теуна Ван Дајка које представља један од савремених приступа „неутрализације“ класичних схватања идеологије који су је доводили у ексклузивну везу са пољем политике, односно са погрешним, лажним, неистинитим уверењима и представама одређених друштвених класа или политичких опонената. Захваљујући дискурзивној инфраструктури, идеолошки дискурси се као и друге врсте дискурса конструишу, артикулишу и репродукују првенствено као облици говора и текста. Значајна новина коју је Ван Дајк увео у истраживање дискурса и идеологије је проширивање теоријског програма и аналитичког поља истраживања, с обзиром на то да идеологија „делује“ и на пољу спознаје, као резултат уверења, мишљења и сазнања, али да она јесте и проблем свести који се не треба сводити на „лажну свест“. Свест друштвених актера подразумева различите нивое знања (од свакодневног, здраворазумског знања до научног сазнавања света), а друштвене структуре и околности су важне утолико што доприносе активирању неког од тих „подручја свести“ или знања. Важне друштвене функције идеологије не исцрпљују се у том смислу кроз етаблирање когнитивних класних друштвених позиција и дискурзивне елаборације класних проблема. На основу представљених схватања, изводи се закључак да идеологије у ширем смислу представљају *дискурзивне ресурсе* који доприносе формирању колективних друштвених идентитета. Оне развијају схватања захваљујући којима се друштвене групе односе према историји и другим друштвеним искуствима, односно захваљујући којима успостављају везе са другим групама.

У раду је даље објашњен концепт *реконтекстуализације друштвених пракси* који се у најширем смислу односи на различите форме *друштвене (ре)конструкције знања* које се одвијају на различитим нивоима апстракције – од здраворазумског до научног. Овај концепт, који је увео Базил

Бернштајн, истиче се као значајан за социолошко истраживање дискурса и идеологије јер социолошко-дискурзивни приступ полази од претпоставке да су дискурси израз друштвено условљене когниције, односно специфични начини сазнавања и представљања друштвених пракси. Практике су у дискурсу увек низови *секвенци* и реконструкције друштвених односа. Тек захваљујући реконтекстуализацији праксе могу бити представљене, анализирани, реконструисани, значајни, смислени. Према схватању које је изложено, социолошко-дискурзивна реконтекстуализација пракси подразумева анализу друштвених актера, односно њихових *улога* и *идентитета*, као и друштвених *услова* у којима се праксе одвијају – структуре, правила, друге праксе, итд. Било која друштвена пракса која постаје предметом социолошко-дискурзивне реконтекстуализације не мора нужно да садржи *један* дискурс који је потребно реконструисати и анализирати. Напротив, често су праксе премрежене различитим дискурсима који их легитимишу и оправдавају, односно *повезују* у смислене скупове, дајући и *актерима* основа за њихово представљање и реконтекстуализацију. Дакле, принцип реконтекстуализације је важан као *могућност* да се идентификују не само актуелна стања, већ и промене које настају током *селективног усвајања*, релоцирања, регионализације, рефокусирања и повезивања различитих дискурса.

Социолошко-дискурзивна реконтекстуализација дискурса и идеологије полази од претпоставке о *дискурзивној инфраструктури идеологије*. Дискурс у том смислу представља циљ или предмет истраживања и реконтекстуализације друштвених пракси, док се *дискурси* односе на различите начине представљања света. Дискурси утолико представљају и *појединачне* елементе *конкретних* друштвених пракси.

У кључном поглављу о идеологији у овом раду, истиче се да идеологија представља један од друштвено-историјских режима дискурса који се развијао упоредо са развојем (јавности) грађанског друштва. Стварање идеологије као *неаутономног* облика мишљења неодвојиво је од стварања и успона грађанске јавности и нових „идеолошких модела визије света“. На то су већ, како је наведено, указивали теоретичари идеологије, посебно Хабермас и Гулднер, објашњавајући да идеологија попут науке представља *граматику* модерне рационалности, односно рационални дискурс о друштвеној стварности који има ограничену рефлексивност. Она је настала као један од пројеката јавне реконструкције друштва који се може остварити тек као један, историјски посебан и нов облик рационалног дискурса који се јавља током ХВИИИ и ХИХ века, упоредо са развојем друштвених наука и као једна од последица опадања значаја старих друштвених традиција, хијерархија и поретка ауторитета и моћи. Реконтекстуализација идеологије могућа је у распону од друштвено-историјских услова њеног настанка, друштвених механизма и технологије њене репродукције, до колективних представа и друштвених пракси. Она има и *субјективну* и *објективну* димензију, као и сваки облик мишљења и знања. Из тог разлога се у анализама идеологије налазе приступи који наглашавају њене различите аспекте. Но, примећује се да је једна од *константи* у различитим приступима идеологији, од класичних до савремених, схватање да се она односи на систем идеја, представа и уверења које стварају друштвене групе.

У овом раду, социолошко-дискурзивна реконтекстуализација идеологије претпоставља да се ради о типу друштвеног односа, тј. да она представља дискурзивну артикулацију тих односа и да се изражава кроз делање. Идеологија је релациона категорија а циљ истраживања идеологије је анализа *пресека* или *дијаграма* друштвених односа и пракси које се испољавају као *идеолошке*. Она је у том смислу, до извесне мере, дифузна – попут појма моћи, схваћеног у фукоовском смислу као *многострукости снага* које испуњавају одређене односе. Идеологија се схвата као облик мишљења, као облик знања и дискурса, па је по мишљењу кандидата неопходно истраживати семантичком и симболичком идентитету, али она јесте и дискурс који *позива на праксу* и делање.

Идеолошки дискурси постају *стратешки* дискурси управо због позива на јединство теорије и праксе, позива на мобилизацију и делање друштвених актера. Те *дискурзивне стратегије*, као *практике идеологије*, у раду су анализирани кроз *деконтекстуализацију*, *регионализацију* и *аутономизацију*. То су, како се наводи у раду, кључне дискурзивне стратегије *идеолошке реконтекстуализације* друштвених пракси. Идеолошки дискурси увек су део режима дискурса, односно модерног режима дискурса који се и даље трансформише. У раду се такође указује на две могућности социолошко-дискурзивне реконтекстуализације идеологије. Са једне стране, ту је општија форма, која треба да укаже на различите друштвене формације, механизме и технологије, „кругове културе“, односе моћи/знања и политичке борбе, хегемонију, друштвено-историјске артикулације колективних идентитета како би се описали општи оквири или „глобални ниво“ функционисања друштвеног поретка у којем идеологија има посебан значај. Са друге стране,

специфична форма социолошко-дискурзивне реконтекстуализације идеологије и дискурса треба иде у правцу развоја флексибилнијих, оперативнијих и једноставнијих концепата како би се структура и обележја идеолошких дискурса могли анализирати до „детаља“. У раду се даље наводи да та два начина или две форме реконтекстуализације идеологије и дискурса нису некакви одвојени, или „микро“ и „макро“ путеви анализе, у којем би се један односио на друштвене интеракције а други на институционалне и структуралне друштвене услове генезе и репродукције идеологије. Та дистинкција има значаја на аналитичком, односно на методолошком нивоу. У питању су само различити нивои апстракције истраживања идеологије, што је неопходно услед различитих циљева који се у одређеном истраживању могу поставити. „Аналитички пут“ специфичне форме социолошко-дискурзивне реконтекстуализације идеологије односи се на истраживање методолошких концепата „осетљивијих“ на појединости друштвене егзистенције – односно на дискурзивне друштвене праксе које упућују на институције, друштвене актере, знања, дискурсе и идеологије као *историјски ситуиране праксе* које се манифестују у говору и тексту. Тај специфични ниво реконтекстуализације подразумева фокус и на конкретне показатеље: исказе, изговорене и написане текстове, чланке, медијске извештаје, књиге, документе, колективне акције, институције и организације, итд. Оно што, према схватању изложеном у овом раду, повезује два наведена нивоа или приступа социолошко-дискурзивне реконтекстуализације управо су *дискурзивне друштвене праксе*. Оне нису услови појављивања одређених облика рационалности или израз еманације *историјског ума*, колективног духа или неког „руководећег“ метафизичког принципа који би био *иза* пракси, већ су оне саме *место* појављивања и артикулације повести, друштвених дисконтинуитета, рационалности, друштвених структура.

На основу претходних разматрања, у закључку овог дела рада се истиче да социолошко-дискурзивна реконтекстуализација идеолошких дискурса *као* друштвених пракси јесте један од могућих приступа друштвеној стварности, један од дискурса који је истовремено производи. Такав приступ истраживању идеологије фокус усмерава на три важна аспекта друштвеног живота: *ресурсе, правила и праксе*. Термин *ресурси* се у том контексту односи на изворе или садржаје који постају предметима реконтекстуализације. Ресурси су све оно што *има значај* за успостављање друштвених односа – од „спољашње“ природе, физичких објеката, људи, друштвених пракси до физиолошких, психичких и других процеса који се одвијају „унутар“ људи, постајући предметом друштвених односа. Термин *правила* се у наведеном контексту односи на интринзична својства дискурса, али и на правила или *социологику* друштвених пракси која обухвата склопове и скупове елемената тих пракси. Правила су различите врсте *ограничења* или *искључивања* која настају захваљујући одређеним могућностима или немогућностима дискурса схваћеног на симболичком нивоу, као артикулације језика у говору и тексту, али је много важнија димензија правила она која се односи на димензије моћи и институционализације друштвених пракси, дакле, она правила која представљају могућност и услов да нешто буде изговорено и написано. Термин *праксе* се односи на све конкретне артикулације дискурса, на оно што људи раде (понашање и делање). Оне *смислено* повезују симболичке и материјалне аспекте друштвеног живота.

Посебан део рада под називом „Социологика дискурса“ односи се на елементе друштвених технологија и њихових међуодноса (дискурсе и праксе), односно на њихове пресеке (дијаграме) који омогућују формирање, организацију и структурирање друштвених процеса. Социологика идеолошких дискурса разликује се од социологике дискурса само у смислу *друштвених ефеката* – односно улога и функција које идеолошки дискурси имају у друштву.

Истакнуто је да су идеолошки дискурси они дискурси који испуњавају одређене друштвене функције или дискурси који имају одређене друштвене улоге: они морају бити *заједнички* одређеном броју људи, друштвеним групама. Такође, треба да чине неку врсту кохерентног *система*, да међу њима постоје значењске везе и да их повезују друштвене праксе. Ти дискурси на одређени начин изражавају технологију примене моћи у друштву, односно представљају средства доминације и средства отпора. Али, без обзира да ли су средства доминације или отпора, идеолошки дискурси увек релативно кохерентну али непотпуну критику ствари какве јесу.

У овом делу рада анализирани су процеси *рационализације, (де)легитимизације, мобилизације, интеграције и деритуализације* као ефекти идеолошких дискурса који омогућују њихово дистинктивно издвајање. Идентификација наведених процеса и њихове социологике јесте покушај да се у оквиру ове дисертације мноштво различитих начина манифестације идеологије утврди на једном општем теоријском нивоу и да се представи кроз једну типологију. Истакнуто је да су идеолошки дискурси они дискурси чија друштвена улога произлази из значаја *одговора* које они

нуде на следећа важна друштвена питања: питања припадности (групама), питања делатности (шта су циљеви делања), питања могућности и планирања активности (вредности, норме), питања друштвеног положаја и односа међу групама (друштвене разлике и границе), питање друштвених ресурса. Објашњено је на који начин идеолошки дискурси доприносе формирању и репродукцији друштвених група, односно развоју различитих *друштвених технологија управљања* процесима и односима међу различитим друштвеним групама.

VI СПИСАК НАУЧНИХ И СТРУЧНИХ РАДОВА КОЈИ СУ ОБЈАВЉЕНИ ИЛИ ПРИХВАЋЕНИ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ НА ОСНОВУ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА У ОКВИРУ РАДА НА ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ

Таксативно навести називе радова, где и када су објављени. Прво навести најмање један рад објављен или прихваћен за објављивање у часопису са СЦИ листе односно са листе министарства надлежног за науку када су у питању друштвено-хуманистичке науке. У случају радова прихваћених за објављивање, таксативно навести називе радова, где и када ће бити објављени и приложити потврду о томе.

Marinković, D. and Ristić, D. (2015). 'Foucault's "Hall of Mirrors": multiplication of the geo-epistemological trihedral knowledge/power/space'. *Geografiska Annaler B: Human Geography*. (u štampi, potvrda u prilogu). (M23)

Маринковић, Д., Шљукић, С. и Ристић, Д. (2014). Од генеалогije ка гео-епистемологији: заокрет ка локалности простора, времена и знања. *Социолошки преглед*, 48(3): 333-352. (M24)

Ristić, D. i Marinković, D. (2013). Medijske tehnologije i dekontekstualizacija kognicije: mapiranje *tihog glasa* ideologije. U: Dubravka Valić Nedeljković, Dejan Pralica (ur.). *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene*, Medijska istraživanja: Zbornik radova V, Filozofski fakultet, Novi Sad, str. 361-370. (M14)

Marinković, D. i Ristić, D. (2013). Diskurzivni karakter ideologije. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 38(2): 167-182. (M51)

Marinković, D. i Ristić, D. (2013). Kultura kritičkog diskursa, društveni identiteti i transformacije javnosti. u: *Promene i prepreke*, S. Šljukić i M. Šljukić (ur). Novi Sad: Filozofski fakultet. str. 41-63. (M45)

Ristić, D. (2012). Diskurzivni karakter regionalnog identiteta, u: *Regioni i regionalizacija – sociološki aspekti*, Valentina Sokolovska i Dušan Marinković (priredili), Mediteran Publishing, Novi Sad, str. 93-116. (M45)

Маринковић, Д. и Ристић, Д. (2012). Идеологија и деритуализација јавне комуникације. *Социолошки преглед* 46(4): 495-511. (M24)

Marinković, Dušan i Ristić, Dušan (2012). Nasleđe istorizma u Manhajmovoј sociologiji znanja. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 37(1): 103-124. (M51)

Ristić, D. (2012). Predstavljanje društvene stvarnosti u digitalnom diskursu: aspekti i perspektive. u: Dubravka Valić Nedeljković, Vladimir Barović (ur.). *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene*, Medijska istraživanja: Zbornik radova II, Filozofski fakultet, Novi Sad, str. 101-113. (M14)

VII ЗАКЉУЧЦИ ОДНОСНО РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Докторска дисертација кандидата Душана Ристића представља покушај да се обухвати шири спектар питања и проблема у односу на анализу главног истраживачког предмета – идеологије. Закључци до којих је кандидат дошао у раду произлазе из основних претпоставки и доследно су изведени.

Дискурзивне претпоставке и дискурзивна инфраструктура идеологије која се посебно наглашава у тзв. *Критичким анализама дискурса* у овој дисертацији такође представља општу теоријску претпоставку истраживања. Оно што представља новину овог рада у односу на већ развијена схватања јесте социолошка типологија чији је циљ да се истакну и објасне разлике идеолошких и неидеолошких дискурса, а затим и објашњење најважнијих елемената социолошке динамике, односно, како кандидат истиче – социологике идеолошких дискурса и дискурзивних пракси или стратегија идеологије. Кандидат у раду, као новину на подручју истраживања идеологије као дискурзивног феномена уводи тзв. социолошко-дискурзивни приступ како би нагласио да истраживање идеологије не треба да се зауставља на лингвистичким или семиотичким аспектима ове појаве – бар када је у питању социолошка и дискурзивна анализа као синтетички и интердисциплинарни приступ.

Идеологије нису само апстрактни системи идеја, односно вредности и уверења, већ скупови комплексних друштвених ефеката који су иманентни друштвеним праксама. Идеологију је, како се истиче у овом раду, позивајући се на схватање Терија Иглтона, могуће означити не само као одређени *скуп дискурса*, већ као одређени *скуп ефеката* у оквиру дискурса. Идеолошки дискурси и праксе су последице друштвених интеракција. Но, упркос томе што се дискурс, у фукоовском значењу тог појма, односи на *опште подручје свих исказа* и на тај начин представља *диспозитив идеологије*, дискурс је истовремено и видљиво друштвено *средство* идеологије.

Дискурзивне стратегије се у овом раду објашњавају као фазе и начини *функционалног конституисања* идеолошких дискурса. Термин *стратегија* има неколико конотација и у овом раду је коришћен на трагу истраживања Мишела Фукоа: прво, да би се означио избор средстава која се користе како би се остварила нека сврха; друго, да би се означили начини на који учесници друштвених процеса делају – с обзиром на оно што мисле да мора бити делање других, као и у односу на процену актера шта други мисле да ће бити њихово делање; и треће, да би се означио скуп поступака који се користе у сукобу како би се противник лишио средстава за борбу и натерао да одустане од борбе – у том смислу стратегије су средства за постизање победе – остварење друштвених циљева и интереса. Следећи наведене аспекте, у раду се истиче да су идеолошки дискурси средства (или ресурси) за постизање одређених друштвених циљева. Односно, друштвена средства за остваривање интереса одређених група.

Међутим, у раду се полази од тога да се друштвени циљеви које је могуће постићи захваљујући идеолошким дискурсима не остварују само захваљујући интересима различитих друштвених актера, већ и кроз *рационализацију*, *(де)легитимизацију* и *(де)ритуализацију* друштвених пракси, односно кроз *мобилизацију* друштвених актера и њихову *интеграцију*. То су, како је назначено, најважнији елементи, односно аспекти друштвених процеса који изражавају *социологику идеолошких дискурса*.

Истиче се да је карактер *друштвених стратегија* идеолошких дискурса у великој мери одређен различитим правилима језика и говора. Они пре свега упућују на могућности синтаксичке и семантичке кохерентности дискурса. Међутим, стратегије говорне и текстуалне производње значења и смисла само су део или елементи идеолошких дискурзивних пракси у којима се такође испољавају друштвене структуре, односи моћи и друштвене борбе – око значења и ресурса који се сматрају важним и пожељним.

Сваки дискурс може, бар у начелу, имати идеолошке учинке. Важан критеријум који се у том смислу истиче за разграничење идеолошких и неидеолошких дискурса јесу дискурзивне *стратегије*. Јер, стратегије идеолошких дискурса као фазе њиховог функционалног конституисања изражавају с једне стране односе моћи који су успостављени у одређеном друштвеном пољу или у одређеним скуповима пракси, као мање или више прихваћени, нормализовани друштвени односи, док с друге стране оне представљају последицу „конкретних“ друштвених борби, артикулишући супротстављеност интереса које имају различите друштвене групе у одређеном друштву – или

поводом неког друштвеног догађаја или важног проблема. Закључује се да идеолошке „учинке“ на друштвене актере, дискурси имају не (само) захваљујући „темама“ које покрећу и које искључују, дакле, не захваљујући самом садржају дискурса или области друштвених односа које су у њима проблематизоване и артикулисане (друштвени идентитети нпр.). Ти садржаји, проблеми или „теме“ које се артикулишу у оквиру идеолошких дискурса не морају нужно да обухватају питања и проблеме који се тичу егзистенције и опстанка одређених друштвених група – иако су та питања често предмет идеолошке борбе. Садржаји идеолошких дискурса увек су израз одређених констелација односа у којима се налазе друштвени актери и они представљају израз различитих околности друштвеног живота – јер се и сама питања о важности одређених друштвених тема, ресурса и њиховог значења успостављају на различитим нивоима у различитим друштвима. То свакако зависи и од степена друштвене и културне развијености друштва и „дискурзивних капацитета“ одређене заједнице.

Деконтекстуализација као форма дискурзивне стратегије идеологије одвија се на два начина – захваљујући анонимности дискурса и захваљујући могућности да се дискурси, кроз различите друштвене праксе, артикулишу као „трансторични“. Идеолошки дискурси су дискурси који се издвајају из друштвено-историјских услова у којима настају и од говорника или друштвених актера који их стварају и репродукују. Деконтекстуализација је, како је то уочио и Теун Ван Дајк, врло важан механизам који омогућава трансформацију „личног“ у „друштвено“ знање. То је механизам или стратегија захваљујући којој се идеологије преносе „емпиријски“, јер евалуација друштвених веровања захтева деконтекстуализацију. То је процес који обухвата уопштавања различитих облика знања а такође се односи и на формирање општих ставова појединаца и колективних представа друштвених група у вези са одређеним друштвеним појавама и односима. У питању су различите генерализације и уопштавања, односно облици знања које је могуће преносити са групе на појединца и обрнуто – али, такође и облик знања који је могуће „примењивати“ у различитим друштвеним контекстима и ситуацијама.

Регионализација као стратегија идеолошких дискурса односи се како на начин њихове артикулације, тако и на процес њихове реификације. Ради се заправо о принципу поделе, ди-визије, односно о изразито друштвеном чину дијакризе (*диакрисис*) који одлуком уводи арбитарни дисконтинуитет у друштвени свет. Границе дискурзивних друштвених пракси производ су подела које настају захваљујући категоризацијама и класификацијама, односно различитим реконтекстуализацијама које друштвену стварност деле на различите поретке. Дискурзивне „селекције“ зависе од могућности да се различити елементи друштвеног живота у оквиру одређених пракси доведу у корелацију, од могућности да се међу њима успостави смислен и друштвено релевантан однос. Регионализација је друштвени процес који, у зависности од подручја на којем се одвија (политичка, географска, културна, економска), подразумева различите критеријуме за разграничавање друштвених пракси. Региони, дакле, нису ексклузивно географске одреднице које се односе на физичке локалитете и територију, чије су границе видљиве у физичком простору. Региони као елементи социјалне топографије настају не само као производи дискурса, већ и као производи друштвених институција и конкретних фигурација моћи. Фрагментација и регионализација различитих пракси могућа је захваљујући знањима која се о тим праксама стварају. Регионализацију не треба разматрати само као процес „локализације у простору“, већ као процес који означава зонирање простора–времена у односу према рутинизованим друштвеним праксама. Спацијализација и регионализација језика, као друштвени процес, подразумева издвајање *регија исказивања*, односно дискурса као регистара у којима искази добијају значења и повезују се у смислене и функционалне целине. На тај начин друштвене институције „овлашћују“ исказе, што значи да они могу да се појављују само на одређеним *местима*, или позицијама исказивања, односно, у одређеним регијама друштвености.

У раду је истакнуто да теза о дискурзивној стратегији аутономизације идеологије подразумева *позиционирање* идеолошких дискурса у оквиру друштвених пракси. Оно је делимично одређено захваљујући регионализацији, јер она већ значи издвајање поља односа и објеката. Идеолошки дискурси који су иманентни структурирању савремених друштвених односа опредељују се и постварују, па се до извесне мере могу сматрати аутономним. Они се кроз одређене исказе и друштвене праксе материјализују и препознају као аутономни – издвојени из мреже других дискурса. Идеолошки дискурси добијају аутономију и захваљујући њиховој стратегији деконтекстуализације, односно „независности“ од друштвених услова и контекста у којима настају. Дискурси о друштвеној стварности који се „боре“ за превласт и хегемонију на

одређеном пољу у савременим друштвима не представљају увек хомогене артикулације интереса одређених друштвених група. Заправо их је врло често и тешко „приписивати“ само одређеним друштвеним групама, с обзиром на комплексне мреже различитих интереса и чињенице да одређене друштвене околности и друштвени догађаји често могу имати значај за остварење интереса различитих друштвених група. Универзуми или „режими“ дискурса, којима је премрежен друштвени свет и друштвене праксе, не представљају увек некакво поље структурираних значења и симбола који се по потреби једноставно преводe у друштвене праксе, већ међуигру тих значења и пракси. Аутономизација подразумева *позиционирање* идеолошких дискурса у постојеће мреже друштвених пракси, чиме се функционално конституисање идеолошких дискурса завршава – то је тренутак у којем друштвене праксе добијају *искључива* значења. Па ипак, динамичност друштвених односа значи да се то функционално конституисање никада не завршава у апсолутном смислу, јер се идеолошким дискурсима никада не могу обухватити све *тензије* које постоје захваљујући супротстављеним интересима друштвених група. Многи друштвени интереси никада ни не могу да буду остварени до краја, а друштвене супротстављености различитих друштвених група такође немају ограничен „рок трајања“. Због тога се аутономизација или позиционирање идеолошких дискурса може схватити и као *форма надзирања* друштвених пракси, јер је једна од идеолошких функција надзирање мишљења или ставова групе и њиховог знања. Аутономизација омогућава *прескрипцију* – повезивање дискурса са одређеним друштвеним праксама (ако-онда). Дакле, тек када се одређено друштвено поље или одређени скуп пракси (заједнички интереси, пожељне вредности, пожељни дискурси и пожељна понашања која деле чланови групе) може препознати као дистинктиван – од стране оних који „овладају правилима“ тог скупа пракси (или оних који чине „заједницу дискурса“), јавља се могућност репродукције идеолошких дискурса. Без аутономизације, идеолошки дискурси су расути или „лебдећи“ дискурси.

У дисертацији се такође закључује да се *регионалност* и *класност* могу сматрати општим и кључним обележјима за социолошку обнову интересовања за појам идеологије. *Регионалност* се односи на идентификацију перформативних дискурса који намећу одређене (и често нове, до тада непознате) дефиниције друштвених граница, омеђујући на тај начин регије друштвености или регије друштвених односа, чинећи их познатим и признатим. *Регије дискурса* у друштву се формирају на темељу различитих критеријума (научних, политичких, економских, техничких, итд.) и они се стално дефинишу и редефинишу. Питање разграничења друштвених пракси или њихове регионализације је *par excellence* социолошки проблем и он претпоставља истраживање низова правила и прописа према којима се врше те врсте разграничења, укључивања и искључивања, стварања *разлика* у друштвеном животу. То поље проблематике се додатно сужава када се у анализу укључе институције – као релативно трајни и устаљени облици дискурзивних друштвених пракси и начина да се одређени дискурси регионализују *овлашћењем* и *легитимизацијом*. Захваљујући класном критеријуму, отворен је проблем друштвене употребљивости одређених дискурса и њиховог практичког значаја за формирање и функционисање различитих друштвених група. Класни критеријум индивидуализације дискурса такође добија на важности у смислу диференцијације самих дискурса – начина на који се они „преламају“ у пољу друштвене динамике група – јер дискурси који образују одређена правила и одређена поља, одређене предмете о којима се говори, стичу свој легитимитет или бивају делегитимизовани захваљујући друштвеним групама које их артикулишу. Класни или групни (идентитетски) критеријум односи се на различите врсте колективних идентитета и на дистинкције које се успостављају у колективној динамици различитих друштвених типова груписања.

Не треба заборавити да је кључна димензија на коју је потребно обратити пажњу, без обзира да ли се говори о критеријуму регионализације или класном/групном критеријуму индивидуализације, управо димензија институција – оно што у социолошко-дискурзивној анализи треба да представља главни аналитички ослонац и критеријум који одређене предмете и проблеме чини релевантним за истраживање или не. У мноштву различитих друштвених пракси и дискурса који су „у оптицају“ у једном друштву, управо је димензија институционалности она која може да упути на релевантност и значај самог проблема истраживања.

Питање и проблем идентификације *места* идеолошких дискурса у савременом друштву обухваћено је одређењима која се односе на њихову социологику и на критеријуме за индивидуализацију (идеолошких) дискурса.

У закључном делу рада истакнуто је да социолошко-дискурзивна анализа, за разлику од нпр. класичних социолошких схватања идеологије, у истраживању не полази од друштвених актера, већ

од самих *дискурса* (дискурзивних пракси) и њихових друштвених ефеката. Једна од претпоставки овог рада је да поље идеолошких дискурса не представља једно унапред омеђено и изоловано поље друштвених односа (нпр. поље политике), већ да је распон важења и односа који су тим дискурсима обухваћени практично неограничен. То значи да идеолошке дискурсе налазимо у различитим доменима друштвеног живота – у економској сфери, у политици, у култури. Такве претпоставке не имплицирају ипак потпуну расутост и неухватљивост идеолошких дискурса.

У савременим, развијеним друштвима на Западу, идеолошки дискурси присутни су не само у сфери политике – где се „надмећу“ за хегемонију, где служе легитимизацији интереса одређених група или где доприносе мобилизацији колективних идентитетских политикâ – већ и у сфери економије, данас можда чак и више него раније. Идеолошки дискурси данас јесу средство захваљујући којем је могуће мобилисати велики број људи – али не више захваљујући њиховим класним обележјима, већ захваљујући животним стиловима и сфери потрошње, али и даље присутним „традиционалним“ ресурсима колективних идентитета – вери и нацији. Идеолошки дискурси данас представљају и важне елементе *друштвене технологије* контроле захваљујући којима се успостављају друштвене *разлике*. Питање идеолошког карактера неког конкретног дискурса (о идентитету или неком другом типу друштвене разлике), односно значаја тих дискурса у одређеном друштву, увек је питање емпиријске провере и истраживања.

VIII ОЦЕНА НАЧИНА ПРИКАЗА И ТУМАЧЕЊА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

Експлицитно навести позитивну или негативну оцену начина приказа и тумачења резултата истраживања.

Резултати овог истраживања су изложени на систематичан и прегледан начин.

Ова дисертација имала је за циљ да анализира и представи дискурзивне праксе идеологије и да је теоријски истражи као друштвену појаву. Поред анализе главног предмета истраживања, кандидат је у дисертацији урадио једну ширу теоријску анализу друштвених феномена делања, дискурса и идеологије. Резултати истраживања до којих је кандидат дошао, представљају теоријску синтезу класичних и савремених теоријских приступа идеологији, као и покушај развоја једног интердисциплинарног приступа анализе. Приказујући резултате истраживања на прецизан, доследан и систематичан начин, кандидат је такође успео да укаже и на шири значај и теоријску релевантност анализираних проблематике – како у контексту социолошких истраживања, тако и у контексту анализе дискурса.

IX КОНАЧНА ОЦЕНА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Експлицитно навести да ли дисертација јесте или није написана у складу са наведеним образложењем, као и да ли она садржи или не садржи све битне елементе. Дати јасне, прецизне и концизне одговоре на 3. и 4. питање:

Докторска дисертација кандидата Душана Ристића под називом „Значења делања: социолошка анализа дискурзивних пракси идеологије“ написана је у складу са наведеним образложењима у овом Извештају. Дисертација садржи све битне елементе, а посебно се може нагласити њена актуелност, односно теоријска релевантност и значај проблематике која је у њој анализирана и представљена.

1. Да ли је дисертација написана у складу са образложењем наведеним у пријави теме
Да

2. Да ли дисертација садржи све битне елементе
Да

3. По чему је дисертација оригиналан допринос науци

Докторска дисертација је оригиналан допринос науци јер представља оригиналну синтезу неких постојећих теорија и приступа у истраживању идеологије и дискурса.

У дисертацији је развијена оригинална социолошка типологија идеолошких дискурса и дискурзивних стратегија идеологије. Рад такође представља иновативну синтезу различитих методолошких приступа. Предмет истраживања ове дисертације није у потпуности неистражена, али јесте недовољно истражена област у домаћој науци и овај рад у том правцу представља значајан допринос.

Ова докторска дисертација такође представља добар теоријско-методолошки оквир за емпиријска социолошка истраживања и анализе дискурса које се не баве само истраживањем идеолошких дискурса, већ различитих дискурзивних пракси.

4. Недостаци дисертације и њихов утицај на резултат истраживања

Дисертација нема значајнијих недостатака који би утицали на резултат истраживања.

X ПРЕДЛОГ:
На основу укупне оцене дисертације, комисија предлаже:
- да се докторска дисертација под називом „Значења делања: социолошка анализа дискурзивних пракси идеологије” прихвати, а кандидату Душану Ристићу одобри одбрана.

ПОТПИСИ ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ

Проф. др Драган Коковић

Проф. др Душан Маринковић

Проф. др Душан Стојнов

НАПОМЕНА: Члан комисије који не жели да потпише извештај јер се не слаже са мишљењем већине чланова комисије, дужан је да унесе у извештај образложење односно разлоге због којих не жели да потпише извештај.